

Весна Лукић*

НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКИ РАД ИЗ ОБЛАСТИ ДЕМОГРАФИЈЕ У ГЕОГРАФСКОМ ИНСТИТУТУ "ЈОВАН ЦВИЈИЋ" САНУ

Abstract: For the past sixty years of its existence, Geographic Institute «Jovan Cvijić» of the Serbian Academy for Sciences and Art has published thirty-two scientifically-research papers in the field of demography in its edition «Collection of Papers» and six Special editions, which deal with these problems. Within the work on projects of the Institute, which include studies of geographic occurrences and processes in municipalities Veliko Gradište, Golubac, Štrpce, Smederevo, Mionica and districts of Šar-planina (Gora, Opolje and Sredska), special attention has been given to studying of populational problems. One has specially to emphasize the paper "Demographic basis of Regionalization of Serbia", published within the last decade, which includes more demographic themes and contains both theoretical and practical additions to these problems. Mission of the Institute in the next period will remain to follow and study actual populational thematics and present the results to scientific and expert public through its own publishing activities.

Key words: Geographic Institute, demography, research, review

Шездесет година постојања и деловања Географског института "Јован Цвијић" Српске академије наука и уметности повод су да се учини осврт на постигнуте резултате у различитим доменима истраживања. Научно-истраживачки рад у Географском институту репрезентују резултати објављени у публикацијама разних сродних установа, и нарочито матичне куће.

Институт у склопу своје издавачке делатности објављује две врсте публикација:

- Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, који се објављује на годишњем нивоу (до сада је објављено 55 издања), и
- Посебна издања Географског института "Јован Цвијић" САНУ (до сада је објављено 69 издања).

У *Зборнику радова* заступљени су различити просторни нивои проучавања и обухваћен је широк спектар географских тема, док се *Посебна издања* најчешће односе на монографска дела истраживача Института или су посвећена одређеним административно-територијалним и регионалним целинама и одликује их мултидисциплинарност.

* мр Весна Лукић, истраживач сарадник, Географски институт "Јован Цвијић", САНУ, Београд

У едицији *Зборник радова* демографија је заступљена са радовима који третирају различите популационе проблеме и процесе. Популационе појаве и процеси разматрани су у ранијим радовима у оквирима концепта антропогеографије - антропогеографских проучавања насеља и становништва. М. Костић у раду “Прилог за савремени концепт антропогеографских проучавања”, објављеном у редовним издањима Зборника Института 1978. године, представља концепт за савремена антропогеографска истраживања, истичући потребу за сагледавањем комплексног односа интердејства човека и његовог обитавајућег простора, чиме географија становништва и насеља може представљати тежиште савремене демографије. Концепт проблематике становништва обухвата тематику систематизовану у шест група:

- Проблематика стариначког становништва
- Периодизација миграционих токова
- Демографске структуре становништва
- Редистрибуција предеоног становништва
- Сезонске и дневне миграције
- Регионализација порекла и композиције становништва (Костић, 1978).

У радовима истраживача из Географског института који су се бавили популационом проблематиком приметна је већа заступљеност одређених тема или просторних јединица посматрања. Проблематиком порекла и композиције становништва у селима Источне Србије бавио се М. Костић. На основу теренских истраживања, проучавања старије литературе и сопствених запажања конципира 1974. године географску регионализацију порекла и композиције становништва Источне Србије, која се састоји из три популационо-композиционе регије: Карпатско-крајинска, Бањско-голачка и Сврљишко-заглавачко-тимочка. Традицију проучавања демографског развоја Источне Србије у Географском институту “Јован Цвијић” САНУ наставио је М. Весић 1978. године, чији се резултати истраживања објављени у Посебном издању Института. Геопростор Источне Србије проучавао је и М. Бурсаћ (1993/94), бавећи се анализом везе између геопотенцијала и демографских промена на подручју Висока у општини Пирот.

С обзиром на снажне процесе деаграризације и индустријализације, који су се одвијали у Србији у периоду након Другог светског рата, и проблематика пољопривредног становништва и прелазак становништва из примарних у секундарне и друге делатности била је предмет проучавања више истраживача из Географског института:

- О. Савић - “Опадање пољопривредног становништва неких насеља у околини Лесковца” (1967),
- М. Спасовски - “Кретање и концентрација пољопривредног становништва у СР Србији” (1988),
- М. Тодоровић - “Густина насељености пољопривредног становништва у Србији” (1988).

Г. Војковић и М. Тодоровић, десет година касније, настављају традицију проучавања пољопривредног становништва у Географском институту са радом “Основне теоријско-методолошке поставке утврђивања “резерви” радне снаге у пољопривреди” 1998. године, и радом Г. Војковић “Регионални аспекти старења пољопривредног становништва Србије” 1999. године.

Проблематика порекла становништва и миграционих кретања такође је знатно заступљена у радовима истраживача из Географског института, полазећи од концепције Цвијићеве антропогеографске школе па све до принудних избегличких миграција (како из периода XIX, тако и из XX века). Реч је о следећим радовима:

- М. Спасовски - “Миграциона кретања и порекло становништва нових делова Пожеге” (1980),
- О. Савић - “Миграције становништва у Младеновац током Другог светског рата” (1982),
- И. Мисаиловић - “Број добеглих српских породица у ужички крај у време босанско-херцеговачког устанка 1875. године” (1998).

Сезонским и дневним миграцијама, као посебним облицима просторне покретљивости становништва, бавили су се И. Поповић (“Савремене дневне миграције становништва према Краљеву”, 1983. год.) и М. Спасовски (“Неке одлике повремених кретања становништва пожешког среза у XIX. веку” - рад рађен у оквиру пројекта Насеља и порекло становништва пожешке котлине у Географском институту “Јован Цвијић” САНУ, 1983. год.).

Научно-истраживачки рад из области демографије представљен је и бројним другим радовима који третирају специфичне проблеме демографског развоја становништва Србије или одабраних просторних/административно-територијалних јединица:

- О. Савић – “Доњи Милановац и његово становништво” (1977),
- М. Спасовски - “Бројно кретање становништва Западне Србије у периоду 1834-1981”. Рад је рађен у оквиру пројекта Института “Западна Србија-комплексна географска студија” 1981. године.
- Р. Јовановић – “Старосна структура становништва Азбуковице” (1981),
- О. Савић – “Бројни пораст становништва у градовима Шумадије” (1983),
- М. Девеџић, Г. Војковић – “Неки аспекти поларизације демографског развоја у Србији” (1993/94),
- Р. Милетић - “Промене економске структуре становништва општине Панчево под утицајем индустријализације” (1998),
- Б. Стојановић - “Неке популационе промене у демографским регионима Србије у периоду 1971-1991. године”(1998).

Од радова теоријског карактера општег научног значаја посебно треба истаћи рад М. Радовановића “Становништво као аутономни и биосоцијални систем” објављен 1988. године у Зборнику радова Института, у коме се истиче значај системског приступа за проучавање популационих процеса и проблема и даљи развој науке о становништву. Поред поменутог рада, незаобилазно штиво за свакога ко се бави популационом проблематиком требало би да буде и рад истог аутора “Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији”, објављен у *Зборнику радова* 1991. године. Акцент је на вези између просторних, антропогеографских, историјско-географских и демографских фактора и појава у процесу настајања битних диференцијалних карактеристика развоја насељености на територији Србије.

У књизи 50. *Зборника радова* Института из 2000. године, објављени су радови са округлог стола “Горанци, Муслимани и Турци у шарпланинским жупама Србије”, одржаног 19.04.2000. године, међу којима посебно истичемо радове М. Радовановића “Шар планина и њене жупе у косовско-метохијској области Јужне Србије”, и Х. Хасанија “Миграције становништва шарпланинске жупе Гора”.

Упоредо са развојем демографије као самосталне научне дисциплине, који започиње од 70-их година XX века, издвајањем из оквира антропогеографије, у *Посебним издањима* Географског института “Јован Цвијић” САНУ појављује се и прво монографско дело са акцентом на демографској проблематици. Реч је о публикацији М. Спасовски из 1977. године, под називом “Природне компоненте развитка становништва Београда”, у којој је разматрана проблематика наталитета, морталитета, фертилитета и природног прираштаја београдског становништва од половине XIX века. Већ 1978. године у истој едицији објављено је дело “Становништво и миграције у Источној Србији” аутора М. Весића. Весић умешно доводи у везу основне правце миграционих кретања са географским, историјским, политичким и другим моментима на простору Источне Србије од XVII века. Поменуте публикације објављене у кратком временском размаку третирају две основне компоненте демографског развоја становништва – природну и миграциону.

На претходна испитивања морталитета становништва Београда М. Спасовски надовезује се Г. Војковић, аутор дела “Смртност становништва Београда” објављеног 1992. године као Посебно издање Географског института САНУ. Обухватајући период од прве половине XIX века акценат истраживања је на детаљнијем испитивању промена у нивоу морталитета и диференцијалног морталитета становништва Београда у послератном периоду.

Касније генерације истраживача проширују подручје интересовања о становништву. Анализу динамике становништва замењују истраживања везана за популационе пројекције и принудне миграције као специфичан вид миграција становништва. Као *Посебно издање* Географског института 2004. године објављена је књига В. Никитовића “Тачност пројекција становништва Србије”.

Аутор се успешно бави валоризацијом резултата одабраних пројекција становништва Србије објављених у другој половини XX века, утврђујући разлике између пројектованог и стварног развоја становништва. У истој едицији следеће године објављена је књига В. Лукић “Избегличке миграције из Босне и Херцеговине у Београд”. На актуелност ове тематике утицале су масовне избегличке миграције са простора бивших југословенских република у Србију, у периоду 1991-1997. година. То је условило интерес и потребу за проучавањем избеглица (обима, структуре и територијалног размештаја избегличке популације) у Београду, као највећој урбаној агломерацији у Србији и центру концентрације готово трећине избеглица са простора бивших југословенских република.

У едицији *Посебних издања* нарочито треба истаћи дело “Демографске основе регионализације Србије”, објављено 2003. године, које обухвата више демографских тема обрађених од стране различитих аутора. За потребе издвајања индикатора за демографску регионализацију анализирани су релевантни показатељи демографског развоја Србије (природна и миграциона компонента обнављања становништва, размештај и густина становништва, старосна, образовна, и структура становништва према активности и запослености).

Многа *Посебна издања* резултат су рада на истоименим пројектима. Тако су настале комплексне научне студије о природним, популационим, друштвено-економским, просторним и културним основама развоја општина различитих географских карактеристика:

- Општина Штрпце (књ. 1-3, 1990.год), у којој је популациона проблематика обрађена у склопу књ.2 “Демографски развој и особености социјалног простора”,
- Општина Смедерево (1992. год.),
- Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска (књ. 1-3, 1994.год.), у којој је популациона проблематика обрађена у склопу књ.2 “Антропогеографско-етнолошке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике”,
- Општина Мионица (1995 год.).

Резултати студија о општинама Велико Градиште, Голубац и Љиг, са неизоставним делом о демографском развоју, објављени су у редовној едицији Зборника радова Института 1989., 1990., и 2006. године.

Сва истраживања промена и процеса у развоју становништва поменутих општина имају како фундаментални тако и апликативни карактер са циљем да послуже формулисању и примени адекватних мера популационе, економске и социјалне политике и политике просторног планирања. Поред третирања општих демографских појава и процеса нагласак је стављен на специфичности демографског развоја посматраног простора, као што су на пример: дубоко укореењена традиција контроле рађања и знатне размере миграционих кретања у виду одласка становништва на привремени рад у иностранство када је реч о

простору општина Велико Градиште и Голубац; изражена концентрација становништва у општинском центру и велико учешће дневних миграната у активном становништву појединих насеља (као последица поларизационог дејства јаког општинског и индустријског центра) на простору општине Смедерево. У склопу популационих истраживања, за општине Голубац и Штрпце, урађене су и пројекције демографског развоја, односно прогноза¹ демографских промена у Гори, Опoљу и Средачкој Жупи.

Посебан изазов за све истраживаче Географског института представљао је рад на Пројектима везаним за проучавање геопростора општине Штрпце, и простора који обухватају Шарпланинске жупе – Гора, Опoље и Средска. Ове опсежне научно-истраживачке пројекте, чији су резултати публиковани у Посебним издањима Географског института, одликује изразита мултидисциплинарност, и учешће великог броја истраживача и сарадника из сродних установа. Карактеристичан географски и геополитички положај ових простора, као и нехомоген етнички састав њиховог становништва, који се одразио на специфичан диференцијални демографски развој, условио је потребу за детаљнијим проучавањем веза између историјских, етничких, културних и социјалних процеса и демографског развоја.

Због основане претпоставке о недовољној поузданости неких података пописа становништва из 1981. године, као и административне припадности Сиринићке жупе (општине Штрпце) општини Урошевац до 1988. године, што је онемогућавало увид у низ обележја по насељима, на иницијативу Географског института САНУ, а за потребе текућег истраживања, спроведен је 1989. године ванредни попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава на овом простору². Резултати ванредног пописа омогућили су сагледавање актуелне демографске ситуације и главних особености демографског развоја и структура становништва општине Штрпце. Због нехомогене етничке структуре, посебан акценат стављен је на истраживање фертилитета жена, које је реализовано на основу података анкетних истраживања на терену.

Закључна разматрања

Научно-истраживачки рад у Географском институту “Јован Цвијић” САНУ пратила је богата издавачка делатност (бројни радови са разноврсном тематиком). Демографска истраживања односе се првенствено на територију Србије, и третирају демографски развој становништва и савремене популационе процесе на локалном, регионалном и националном нивоу. Имајући у виду континуитет постојања Географског института “Јован Цвијић”, као једине научне установе овог

¹ Детаљније о значењу и семантичком разграничењу термина пројекција, перспектива, прогноза видети у књизи В. Никитовића “Тачност пројекција становништва Србије”.

² Списак табела Ванредног пописа становништва домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у општини Штрпце дат је у прилогу књиге 2. Посебног издања Географског института “Јован Цвијић” САНУ из 1990. године.

типа у Србији која се бави географијом, и обим издавачке делатности у Институту можемо закључити да објављени број радова из домена демографије, премда са разноврсном тематиком, ипак мали, мада је евидентно проширивање подручја истраживања на нове теме и актуелне појаве и процесе из домена демографије. Географија и њена будућност у Србији овисе од могућности Географског института “Јован Цвијић” САНУ да заједно са сродним институцијама прати и доприноси развоју географије и демографије и припрема кадрове за истраживања, међу којима су и истраживања становништва.

Литература

Весић М. (1978.). Становништво и миграције у Источној Србији, Посебна издања књ. 31, Београд: Географски институт “Јован Цвијић” САНУ

Војковић Г. (1992.). Смртност становништва Београда, Посебна издања књ. 38, Београд: Географски институт “Јован Цвијић” САНУ

Географски институт “Јован Цвијић” САНУ (1990.). Општина Штрпце - Демографски развој и особености социјалног простора, Посебна издања књ. 37/II, Београд

Географски институт “Јован Цвијић” САНУ (1995.). Шарпланинске жупе Гора, Опоље и Средска – Антропогеографско-етнолошке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике, Посебна издања књ. 40/II, Београд

Географски институт “Јован Цвијић” САНУ (1992.). Општина Смедерево, Посебна издања књ. 39, Београд

Географски институт “Јован Цвијић” САНУ (1995.). Општина Мионица, Посебна издања књ. 42, Београд

Географски институт “Јован Цвијић” САНУ (1990.). Општина Голубац, Зборник радова књ. 42., Београд

Географски институт “Јован Цвијић” САНУ (1989.). Велико Градиште, Зборник радова књ. 41., Београд

Географски институт “Јован Цвијић” САНУ (2003.). Демографске основе регионализације Србије, Посебна издања књ. 54, Београд

Географски институт “Јован Цвијић” САНУ, Зборници радова бр. 21, 25, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 40, 41, 42, 43, 44/45, 46, 47/48, 49, 50, 52, 54, 55.

Лукић В. (2005.). Избегличке миграције из Босне и Херцеговине у Београд. Посебна издања књ. 66, Београд: Географски институт “Јован Цвијић” САНУ

Никитовић В. (2004.). Тачност пројекција становништва Србије. Посебна издања књ. 60, Београд: Географског института “Јован Цвијић” САНУ

Сикимић-Спасовски М. (2007.). Природне компоненте развитка становништва Београда. Посебна издања књ. 28, Београд: Географски институт “Јован Цвијић” САНУ